

Analysis of relation of description of “Shadidol Eqab” (Severe in Penalty) in the intervals of the verses with the events and certain individuals

Ali Asghar Akhondi¹ / Ruhollah Muhammadi² / Muhammad Ismail Salehizadeh³

1. Assistant professor of Parliament of Islamic sciences, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran. ali15as51@Shahroodut.ac.ir
2. Assistant professor of Sciences and Education of Noble Quran University, Tehran, Iran. r.muhammadi@quran.ac.ir
3. Assistant professor of Sciences and Education of Noble Quran University, Tehran, Iran. salehi@quran.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article 	Noble Quran which is the wise word of Allah, each clause and sentence of it has been chosen and made in its special place based on a goal, and each of the elements even has a special meaning as well as an exact verbal and semantic conformity with other elements. Meanwhile, the final clauses and sentences of the verses which is called "intervals", especially the Divine Names and Attributes, have a special status, and their miraculous selection and election is in full conformity with contexts of the verses." Shadidol Eqab "(Severe in Punishment) is of Divine Attributes which has been mentioned about the polytheists, people of the Book and Muslims at the end of some verses limitedly. It is common to come this characteristic regarding to the polytheists and People of the Book, but it is questionable that why this Attribute has been mentioned in a verses that addressed the believers therein? About which people and subjects this clause is? This research by analytical descriptive and by contemplating is looking for responding to these questions; And at the end it will be apparent that this attribute, in addition to being a threat for disbelievers and polytheists as well as a warning and alert for believers and Muslims in such subjects: Pilgrimage, Fae', accepting the orders and prohibitions of Prophet (pbuh) and events cause wide trials which change the great favors like Guardianship (welayat).
Receive: 2024.02.13 Revision: 2024.06.23 Accepte: 2024.09.26	
Keywords	Severe in Punishment, Intervals of the verses, Changing the favor, Enjoyable Pilgrimage
Cite this article:	Akhondi1 Ali Asghar, Ruhollah Muhammadi & Muhammad Ismail Salehizadeh (2024). Analysis of relation of description of “Shadidol Eqab” (Severe in Penalty) in the intervals of the verses with the events and certain individuals. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15 (3). 69-88. DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.61
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.59.61
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The description “Severe in Punishment” as one of the divine attributes is used at the end of 14 verses of the Holy Quran and has a special place in explaining social and religious issues. This description has been used about the people of Pharaoh, the polytheists and infidels, the People of the Book and the believers. It is natural for God to be severe in punishment for the first three groups.

Discussion

The main question is what does this description have to do with believers and Muslims and what topics and people does it refer to? The main purpose of this article is to discover the relevance and application of this divine description at the end of verses that address believers, and to examine its relationship with the content of topics such as Hajj, fai’ (a kind of spoil), fitnah (sedition), and the transformation of blessings. The importance of this issue lies in the role of Quranic teachings in the intellectual and social systematization of Muslims. The research background shows that this description has been less addressed independently in Quranic commentaries and researches.

Research Method

The research Method in this writing is descriptive-analytical one and by using thematic studies of the Quran. First, the verses containing the description of "severe punishment" were identified and their conceptual and contextual analysis was performed. Then, by examining Shiite and Sunni commentaries, the relationship of these verses with social and ideological issues was extracted.

The research data was completed by relying on reflection and analysis of the context of the verses and related historical evidence. The findings show that the description of "severe in punishment" in the Quran, in addition to threatening infidels and polytheists such as the Pharaoh's people in the past and the polytheists and People of the Book during the time of the Prophet of Islam, also addresses believers and emphasizes their social responsibility and obedience to divine commands. This description is used in verses that deal with various topics such as Hajj, fai’, fitnah, and changing the blessings of guardianship for believers. In verses related to Hajj, the description of "severe in punishment" refers to threats and warnings about deviating from divine rituals. This subject especially is important in the case of Hajj Tamattu' (enjoyable Pilgrimage), because some opponents during the time of the Holy Prophet and after it, tried to change this divine command. In the case of fai’, the verses emphasize that these spoils must be spent according to divine orders and under the supervision of the Prophet, and that opposing his orders is subject to divine punishment. In the context of sedition, the description of “severe in punishment” specifically addresses Muslims and warns that sedition and causing division will affect the entire society. Finally, by reflecting on the verses and the context in which the description of severe in punishment is used, it is clear that one of the issues that causes severe divine

punishment is the conversion of the great blessing of guardianship and deviation from it. This deviation is the greatest example of the conversion of a divine blessing and has had profound social and religious consequences. These verses show that violating divine principles such as guardianship, social order, and the laws of the Sharia't will lead to severe punishment.

Conclusions

The result is that the description of “severe in punishment” in the Holy Quran, in addition to warning the infidels and polytheists, also acts as a divine tool to warn Muslims. The answer to the main question shows that this description has a profound message for guiding the Islamic society and confronting deviations in issues such as Hajj (Pilgrimage), fai', fitnah, and changing the blessings of guardianship, and emphasizes the importance of following the divine commands and maintaining social order. The result of the research emphasizes that those who resist the commands of God and His Messenger and create deviations in the Islamic society are subject to the divine description of “severe in punishment.”

Sources and references

- The Holy Quran.
- Akhundi, Ali Asghar (2023). *Fawa'l Hasan Khatam Ayat*. Mashhad: Foundation for Islamic Research of Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Ibn Abi 'Urubah, Saeed (2000). *Al-Manasik* (The Rituals). Beirut: Dar Al-Basha'ir Al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Ibn Babvayh (Saduq), Muhammad ibn Ali (2006). *E'lal Al-Shara'e'*. Qom: Dawari Bookstore. (In Arabic)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (1999). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir* (The Commentary of the Writing and Illuminating. Beirut: Institute of al-Tarikh al-Arabi. (In Arabic)
- Ibn Fars, Ahmad (1978). *Mo'jam al-Maqaees al-Loghah* (The Dictionary of Criteria for the Word). Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1414 AH). *Lesan al-A'rab* (The language of Arab), Beirut: Dar Sader. (In Arabic)
- Razi, Abul Fotuh Hossein bin Ali (1408 AH). *Rawz al-Jennan and Ruh al-Jenan fi Tafsir al-Qoran* (The Gardens of Paradises and the Spirit of Paradises). Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Abu Na'im, Ahmad bin Abdullah (1419 AH). *Ma'refat al-Sahabah* (The Recognition of Companions), Riyadh: Dar al-Watan. (In Arabic)
- Ahmad bin Hanbal (1421 AH). *Al-Musnad*. Beirut: Al-Risalah Institute. (In Arabic)
- Azhari, Mohammad bin Ahmad (2001). *Tahzib al-Loghah* (Purifying the language), Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)

- Amin Esfahani, Nusrat Beigam (no date). *Tafsir Makhzan al-Irfan dar O'lum Qoran* (The Commentary of Source of Mysticism in the Sciences of the Qur'an). No place: no name
- Amini, Abdul Hossein (1371). *Al-Ghadir*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Baghelani, Mohammad Bin Tayyeb (1997). *I'jaz al-Qoran* (The Miracle of Quran), Cairo: Dar al-Ma'arif. (In Arabic)
- Bahrani, Seyyed Hashem (1415 AH). *Al-Borhan fi Tafseer al-Qoran* (The Evidence in the Commentary of Qur'an). Tehran: Be'that Foundation. (In Arabic)
- Jahiz, Amr bin Bahr (1423 AH). *Al-Bayan wa al-Tabyin* (The Statement and the Explanation). Beirut: dar and Maktabah Al-Helal. (In Arabic)
- Javadi Amoli, Abdullah (1391). *Tasnim Tafseer Qoran* (Tasnim the Commentary of Holy Quran). Qom: Israa. (In Persian)
- Haorr A'meli, Muhammad bin Hassan (1409 AH). *Wasael al-Shiah* (Shiite means). Qom: Al-Albayt Institute. (In Arabic)
- Hasnawi, Muhammad (1406 AH). *Al-Faselah fi al-Qoran* (The Distance in the Qur'an), Beirut: Al-Maktab al-Islami; Amman: Dar A'mmar. (In Arabic)
- Hosseini Hamedani, Muhammad (1404 AH). *Anwar Derakhshan dar Tafseer Qoran* (Bright Lights in the Commentary if Quran). Tehran: Lotfi. (In Persian)
- Dawarpanah, Abulfazl (1366). *Anwar al-E'rfan fi Tafseer al-Qoran* (The Lights of Mysticism in the Commentary of the Qur'an). Tehran: Sadr Library. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, (No date). *Mofradat Alfaz al-Qoran* (Vocabulary words of the Qur'an). No place: Dar al-Kateb al-Arabi. (In Arabic)
- Ramiyar, Mahmoud (1369). *Tarikh Qoran* (History of the Qur'an). Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Rammani, Ali bin I'sa (1387 AH). *Al-Nokat fi E'jaz al-Qoran* (The Points in the Miracles of the Qur'an), in the Three Letters in the Miracles of the Qur'an. Cairo: Dar al-Ma'arif. (In Arabic)
- Zubaidi, Muhammad bin Muhammad (No date). *Taj al-A'rus, men Jawaher al-Qamus* (The Crown of Bride in jewelry of al-Qamoos). No place: Dar al-Hedayah. (In Arabic)
- Zarkashi, Muhammad bin Abdullah (1415 AH). *Al-Barhan fi O'lum al-Qoran* (Ghe Proof in the Sciences of the Qur'an). Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Sobhani, Jafar (no date). *Manshur Jawid* (The Eternal Charter). Qom: Towhi. (In Persian)
- Soyuti, Jalaluddin (No date). *Al-Etqan fi O'lum Qoran* (The Firmness in the Sciences of the Qur'an). Beirut: Dar Al-Jil. (In Arabic)
- Soyuti, Jalaluddin (1404 AD). *Al-Dorr Al-Manthur fi al-Tafsir Bel-Mathur*. (The Scattered Pearl in the Commentary by Tradition), Qom: Grand Ayatollah

Mara'shi Najafi Library. (In Arabic)

- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1390 AD). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran* (The Criterion in the Commentary of Quran). Beirut: Al-A'jami Institute. (In Arabic)
- Tabatabaie, Seyyed Mohammad Hossein (1991). *Tafsir al-Mizan* (The Commentary of al-Mizan), Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani, Tehran: Allamah Tabatabaie Foundation. (In Persian)
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Majma' al-Bayan fi O'loom al-Qoran* (The Collection of Expression in the Commentary of Quran). Tehran: Naser Khosrow. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hasan (1988). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qoran* (The Explanation in the Commentary of Quran). Qom: Maktab al-A'lam al-Eslami. (In Arabic)
- A'rusi Howaizi, Abd Ali bin Jum'a (1994). *Tafsir Noor al-Saghalain* (The Commentary of the Light of two Great Heavy). Qom: Esmaeilian. (In Arabic)
- A'skari, Hasan bin Abdullah (No date). *Al-Forugh al-Loghawiiyyah* (Linguistic differences). Cairo: Dar al-E'lm. (In Arabic)
- A'yyashi, Muhammad bin Mas'oud (2001). *Ketab al-Tafseer* (The Commentary Book). Tehran: Maktabah al-E'lmiyyah al-Eslamiyyah. (In Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1989). *Kitab al-A'in* (The Book of al-A'in), Qom: M?Hejrat. (In Arabic)
- Qarashi, Seyyed Ali Akbar (2008). *Qamus Qoran* (Quran Dictionary). Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Sayyid Qutb, (2004). *Fi Dhelal al-Qoran* (In the Shadows of Qur'a). 35th edition, Beirut: Dar al-Shorouq. (In Arabic)
- Qomi Mashhadi, Mohammad bin Mohammad Reza (1989). *Kanz al-Daqaeq wa Bahr al-Gharaib* (The Treasure of Subtleties and the Sea of Strange ones). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- Qomi, Ali bin Ibrahim (1984). *Tafsir al-Qomi* (Thd Commentary of Qomi). Qom: Dar al-Kitab. (In Arabic)
- Lesani Fesharaki, Mohammad Ali and Hussein Moradi Zanjani (2018). *Rawesh Tahqiq Mowzuie dar Qoran Karim* (Thematic Research Method in the Holy Quran). Qom: Bustan al-Kitab. (In Persian)
- Malik bin Anas (2004). *Al-Muwatta*. Abu Dhabi: Zayed bin Sultan Al-Nahyan Foundation. (In Arabic)
- Ma'refat, Mohammad Hadi (1999). *O'lum Qorani* (Quranic Sciences). Qom: Al-Tamhid. (In Persian)
- Makarem Shirazi, Naser et al. (2007). *Payam Qoran* (The Message of Quran). Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. (In Persian)
- Makarem Shirazi, Naser et al. (1992). *Tafsir Nemunah* (The Exemplary

Commentary). Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. (In Persian)

- Nasaei, Ahmad bin Shu'ayb (2000). *Al-Sunan al-Kubra*. Beirut: Al-Resalah Foundation. (In Arabic)
- Hashemi Rafsanjani, Akbar (2007). *Tafsir al-Rahnama* (The Exegesis of Guidance): A New Method in Presenting the Concepts of the Topics of the Quran. Qom: Daftar Tablighat al-Islamiyyah. (In Persian)

تحليل علاقة وصف (شديد العقاب) في فواصل الآيات بالوقائع و الخواص

علي اصغر آخوندي^١ / روح الله محمدي^٢ / محمد اسماعيل صالح زاده^٣

١. أستاذ مساعد في قسم المعارف الإسلامية، جامعة شاهرود الصناعية، شاهرود، إيران.

ali15as51@shahroodut.ac.ir

٢. أستاذ مساعد في جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، طهران، إيران.

r.mohammadi@quran.ac.ir

٣. أستاذ مساعد في جامعة علوم ومعارف القرآن الكريم، طهران، إيران.

salehi@quran.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
إنّ القرآن الكريم، بوصفه كلام الله الحكيم، قد اختيرت كلّ جملة وعبارته لهدف محدّد، ووضعت في موضعها المناسب بدقّة وإحكام؛ بحيث إنّ كلّ جزء من أجزائه يُعبّر عن معنى مستقل، وفي الوقت ذاته يتّسق لفظاً ومعنى مع سائر الأجزاء. وفي هذا السياق، تُحظي العبارات والجمل الختامية للآيات، والتي تُعرف بـ"الفواصل"، ولا سيّما الأسماء والصفات الإلهية، بمكانة خاصّة، إذ إنّ اختيارها الإعجازي يرتبط ارتباطاً وثيقاً بمحتوى الآيات نفسها. ومن بين هذه الأوصاف الإلهية، يبرز وصف "شديد العقاب"، الذي ورد في ختام بعض الآيات، في سياقات تتعلّق بالمشرّكين وأهل الكتاب والمسلمين على حدّ سواء. فإذا كان وروده في سياق الكفّار وأهل الكتاب أمراً طبيعياً، فإنّ وروده في آياتٍ يُوجّه الخطاب فيها إلى المؤمنين يثير التساؤل: ما الغاية من هذا التوصيف؟ ومن الأشخاص، وما القضايا التي ارتبط بها هذا الوصف الإلهي؟ يسعى هذا البحث، بالمنهج الوصفي - التحليلي، ومن خلال التأمّل والتدبّر، إلى الإجابة عن هذه التساؤلات. وقد توصّلت إلى أنّ وصف "شديد العقاب"، بالإضافة إلى كونه تهديداً للكافرين والمشرّكين، يُعدّ إنذاراً للمؤمنين أيضاً، وذلك في موضوعاتٍ مهمّة، مثل: الحج، والغنائم (الفيء)، وطاعة أوامر النبي ونواهيّه، وكذلك في الحوادث التي تؤدّي إلى فتنٍ شاملة، وتسبّب في تحوّل نعمٍ عظيمة - كولاية أولياء الله - يُعدّ إنذاراً وتحذيراً.	نوع المقال: بحث تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٨/٠٣ تاريخ المراجعة: ١٤٤٥/١٢/١٦ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٣/٢٢
شديد العقاب، فواصل الآيات، تحوّل النعمة، حج التمتع.	الألفاظ المفتاحية
آخوندي، علي اصغر، روح الله محمدي و محمد اسماعيل صالح زاده (١٤٤٦). تحليل علاقة وصف (شديد العقاب) في فواصل الآيات بالوقائع و الخواص. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٣). ٨٨ - ٦٩. DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.61	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/15.59.61	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل ارتباط وصف «شدید العقاب» در فواصل آیات با حوادث و اشخاص خاص

علی اصغر آخوندی^۱ / روح الله محمدی^۲ / محمد اسماعیل صالحی زاده^۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران.

ali15as51@shahroodut.ac.ir

۲. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، تهران، ایران.

r.mohammadi@quran.ac.ir

۳. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، تهران، ایران.

salehi@quran.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۸۸ - ۶۹) تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵	قرآن کریم که سخن حکیمانه خداوندست، هر جمله و عبارت آن بر اساس هدفی انتخاب و در جایگاه خاص خود قرار گرفته و هر کدام از اجزاء ضمن اینکه خود رساننده معنایی است با دیگر اجزاء نیز در تناسب لفظی و معنایی دقیقی است. در این میان عبارات و جملات پایانی آیات که آنها را «فواصل» می خوانند به خصوص اسماء و صفات الهی، جایگاهی ویژه داشته و انتخاب و گزینش اعجازگونه آنها در ارتباطی تام و وثیق با محتوای آیات است. «شدید العقاب» یکی از اوصاف الهی است که به صورت محدود در پایان برخی آیات درباره مشرکان، اهل کتاب و مسلمانان آمده است. آمدن این وصف در ارتباط با کفار و اهل کتاب طبیعی است؛ اما جای سؤال است که چرا این وصف در پایان آیاتی آمده است که مؤمنان مورد خطاب قرار گرفته اند؟ این عبارت درباره چه افراد و موضوعاتی است؟ این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و تدبری در پی پاسخ به این پرسش هاست و در نتیجه روشن می شود که این وصف علاوه بر اینکه تهدیدی برای کفار و مشرکان می باشد، برای مؤمنان و مسلمانان نیز در موضوعاتی مانند: حج، فیه، قبول امر و نهی پیامبر و در حوادثی که فتنه های فراگیر را ایجاد کرده و باعث تبدیل نعمت های بزرگی مثل ولایت می شود، انذار و هشدار است.
واژگان کلیدی	شدید العقاب، فواصل آیات، تبدیل نعمت، حج تمتع.
استناد:	آخوندی، علی اصغر، روح الله محمدی و محمد اسماعیل صالحی زاده (۱۴۰۳). تحلیل ارتباط وصف «شدید العقاب» در فواصل آیات با حوادث و اشخاص خاص. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۳). ۸۸ - ۶۹.
کد DOI:	DOI: https://doi.org/10.22034/15.59.61
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

۱. تبیین موضوع

قرآن کلام حکیم^۱ است و اجزای کلام حکیم در ارتباط و تناسب تام و تمام با یکدیگر قرار دارند. در قرآن کریم هر جمله ضمن اینکه می‌تواند معنای مستقل داشته باشد، در ارتباط با جملات قبل و بعد خود و حتی در ارتباط با سیاق آیات معنایی جدید پیدا می‌کند. عبارت پایانی آیه که «فاصله» نامیده می‌شود، یکی از بخش‌هایی است که حتماً باید در پیوند و ارتباط کامل با محتوای آیه باشد. بررسی فواصل آیات و تناسب و ارتباط آنها با محتوای آیات کار بسیار بایسته‌ای است که موضوعات جدیدی را در معرض دید پژوهشگر قرار می‌دهد. برخی از آیات با صفات و اسماء الهی پایان یافته که «شَدِيدُ الْعِقَابِ» یکی از این صفات است. این عبارت در پایان چندین آیه برای کفار و مشرکان و حتی اهل کتاب به کار رفته و طبیعی است خداوند نسبت به آنها شدید العقاب باشد؛ اما آمدن این صفت در پایان آیاتی که مخاطب آن مؤمنان هستند، قابل تعجب و توجه است و این پرسش را در ذهن تداعی می‌کند که این وصف چه ارتباطی با مؤمنان دارد؟ درباره چه کسانی و در چه حوادثی به کار رفته است؟ آیا می‌توان برای این وصف مخاطبانی خاص یافت؟

بررسی ارتباط این وصف با مخاطبان و حوادثی که باعث نزول این آیات شده است، ضمن آگاهی بیشتر انسان درباره قرآن به جریان‌شناسی و شناخت تشابه‌های تاریخی در جامعه امروز نیز کمک می‌کند و به عنوان یک انذار جاودانه قرآنی می‌توان از آن استفاده کرد که کسانی یا جریان‌هایی که در برابر نص صریح قرآن و سنت قطعی معصومان علیهم‌السلام ایستادگی کنند و وحدت جامعه اسلامی را به هم بزنند و باعث شقاق و اختلاف در میان مسلمانان شوند و نعمت اتحاد و ولایت را کفران نمایند، مشمول این انذار قرآنی قرار خواهند گرفت.

۲. پیشینه موضوع

بحث درباره عبارت «شدید العقاب» از جنبه‌های گوناگونی برخوردار است. از طرفی به عنوان یکی از صفات الهی می‌تواند از نظر تفسیری در ضمن اسماء و صفات الهی مورد توجه قرار گیرد. از این جنبه با توجه به جستجویی که صورت گرفت، تحقیقی که به این موضوع در قرآن پرداخته باشد، یافت نشد؛ حتی در تفاسیر نیز به صورت خاص به این عبارت توجه نشده است. آیت‌الله سبحانی در کتاب **منشور جاوید** به عنوان هفتاد و دومین اسم و صفت الهی تنها یک صفحه به آن پرداخته است.

۱. وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ. (یس / ۲)

ازسوی دیگر با توجه به جای‌گیری بیشتر این وصف در پایان آیات به موضوع فواصل نیز مربوط می‌گردد. در زمینه فواصل می‌توان به کتاب **فواصل، حسن ختام آیات** از علی‌اصغر آخوندی اشاره کرد که موضوعات مختلف فاصله از جنبه لفظی و معنوی را مورد بررسی قرار داده است. همچنین به مقالات «تناسب و هماهنگی در فواصل آیات قرآنی» از امیر مقدم متقی، «ارتباط معنایی اسمای حسنی خداوند در فواصل آیات با محتوای آنها» از سید عبدالرسول حسینی‌زاده، «کاربردهای تفسیری تناسب اسماء و صفات الهی در فهم آیات» از علی راد و مهدی عزتی آراسته، «چالش‌های ارتباط معنایی فواصل با محتوای آیات» از علی اصغر آخوندی اشاره کرد که به موضوعات کلی ارتباط فاصله آیه با محتوای آن پرداخته‌اند.

باید اذعان کرد که پژوهشی که به ارتباط وصف «شدید العقاب» با محتوای آیات خود پرداخته باشد، یافت نشد. همچنین گفتنی است که علی‌رغم جستجوی فراوان در کتب تفسیری اهل سنت و تفاسیر متقدم شیعه کمتر مباحثی که در ارتباط با این موضوع باشد یافت شد، تنها در برخی تفاسیر جدید شیعه مانند **المیزان و تسنیم** می‌توان این مباحث را به‌صورت کلی یافت و از آنها استفاده کرد.

از این‌رو مقاله حاضر با روش توصیفی، تحلیلی و به‌ویژه در برخی از جستارهای پایانی با استفاده از روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، که یک روش تدبری است، نگارش یافته است. این روش بدین‌گونه است که بعد از تعیین موضوع اصلی، شبکه مفهومی که در اطراف آن در خود آیه و آیات دیگر شکل گرفته مشخص می‌شود و از طریق تدبر در آن مفاهیم ارتباط و پیوند بین آنها روشن می‌گردد و سپس برای تأیید این ارتباط به تفاسیر مراجعه می‌گردد.^۱ بنابراین می‌توان این تحقیق را در نوع خود بدیع و نوآورانه به حساب آورد.

الف) مفهوم‌شناسی

۱. شدید

واژه شدید صفت مشبّهه از ریشه «شدد» و مصدر «شدّت»، ضد خفیف و لین به‌معنای قوت، صلابت، استحکام و سختی است. هر چیزی را که محکم و دارای استحکام است، شیء شدید و قوی می‌نامند.^۲ زبیدی^۳ و ابن‌منظور^۴ گفته‌اند «شِدَّة» اسم از اشتداد و آن صلابتی است که در جواهر و اعراض وجود دارد.

۱. ر.ک: لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، **روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم**.

۲. فراهیدی، **العین**، ج ۶، ص ۲۱۳؛ راغب اصفهانی، **مفردات**، ص ۲۶۳؛ قرشی، **قاموس قرآن**، ج ۴، ص ۱۰.

۳. زبیدی، **تاج العروس**، ج ۵، ص ۳۹.

۴. ابن‌منظور، **لسان العرب**، ج ۳، ص ۲۳۲.

۲. عقاب

واژه «عقاب» از ماده «عَقِبَ» به معنای پاشنه پا گرفته شده، سپس به آخر هر چیزی اطلاق شده است. فرزندان و نوه‌ها را چون بعد از پدر و جدّ قرار دارند، «أَعْقَاب» می‌گویند. «عُقَاب» را به دلیل اینکه به سرعت به دنبال صید خود می‌رود بدین نام می‌نامند. به مجازات‌های اعمال از این نظر «عقاب» گفته‌اند که عذابی است که در عقب ارتکاب اعمال بد، دامن انسان را می‌گیرد.^۱ در *مقایس اللغة* برای «عَقِبَ» دو معنا ذکر شده: نخست قرار گرفتن چیزی در دنبال دیگری و دوم بلندی و شدت و صعوبت و لذا «عَقَبَةً» به معنای گردنه است.^۲

به هرحال واژه عقاب و مجازاتی که خداوند برای انسان در نظر می‌گیرد چیزی نیست جز دنباله و نتیجه عمل انسان که به دقت ارزیابی شده و انسان در برابر آن به سختی مجازات می‌گردد. آدمی به هر جا رود، نتایج نامیمون و مجازات سخت اعمالش به دنبال اوست و هرگز از او مفارقت نمی‌یابد.

۳. شدید العقاب

وصف مرکب «شدید العقاب» در قرآن که به عنوان یکی از صفات خداوند به کار رفته، گاهی به صورت مجرد و گاهی نیز با صفاتی مانند: «قوی»، «غفور» و «رحیم» یا عباراتک: «غافر الذنب»، «قابل التوب» و «ذی الطول» آمده است.

توصیف خدا به «شدید العقاب» از قبیل وصف به حال متعلق است؛ زیرا شدید در واقع صفت عذاب است، نه خود خدا و در برخی از آیات مانند: آیه ۱۲۴ سوره انعام «... وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ»^۳ به طور مستقیم وصف عذاب قرار گرفته است.^۴

مقصود از «شدید العقاب» بودن خداوند آن است که مجازات شدیدی برای نتایج و پیامدهای اعمال انسان تدارک دیده است و با اضافه نمودن «عقاب» به «شدید»، سختی مجازات را چند برابر نموده است. البته مشخص است که وصف «شدید العقاب» در مورد خداوند هرگز به این معنا نیست که عقاب و مجازاتش زائد بر مقتضی اصول عدالت است؛ بلکه از این نظر است که مجازات او هم در دنیا، هم در آخرت، هم در جسم و هم در جان است، هیچ کس از مجرمان از آن در امان نیست و هیچ قدرتی یارای مبارزه با آن را ندارد.^۵

۱. ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱، ص ۶۱۱؛ ازهری، *تهذیب اللغة*، ج ۱، ص ۱۷۹.

۲. ابن فارس، *مقایس اللغة*، ج ۴، ص ۷۷.

۳. انعام / ۱۲۴.

۴. سبحانی، *منشور جاوید*، ج ۲، ص ۲۷۹.

۵. مکارم شیرازی، *پیام قرآن*، ج ۴، ص ۳۸۹.

۴. شدید العذاب

یکی دیگر از صفات خدای متعال در قرآن «شدید العذاب» است که فقط یک بار و در آیه «... وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرْوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ»^۱ آمده است. گفته شده مفهوم این صفت با مفهوم صفت «شدید العقاب» یکی است و شاید میان این دو وصف، چنین فرقی باشد که عقاب مختص کیفرهای دنیوی است، درحالی که عذاب اعم از کیفرهای دنیوی و اخروی است.^۲ ابوهلال عسکری درباره تفاوت این دو واژه بر این باور است که عقاب زمانی است که استحقاق مطرح باشد و به همین دلیل آن را عقاب نامگذاری کرده اند که شخص فاعل عقب کاری که انجام می دهد، استحقاق آن را پیدا می کند، در صورتی که درباره عذاب استحقاق داشتن و نداشتن هر دو جایز است.^۳ ابوالفتوح رازی نیز گفته است: «فرق میان عذاب و عقاب آن است که عذاب شاید که مبتدا بود بی سببی و لکن عقاب الا به استحقاق نباشد عقیب فعلی که موجب آن بود».^۴

۵. فواصل آیات

فواصل جمع فاصله، اسم فاعل از «فصل» است که از نظر لغوی به معنای جداکننده میان دو شیء است که همین موجب فرق گذاشتن و مشخص شدن آنها می شود.^۵ از جهت اصطلاحی نیز رمانی^۶ و باقلانی^۷ آن را حروف همگون پایان آیات تعریف کرده اند که فهم بهتر معنا را موجب می شود. راغب اصفهانی^۸ و برخی لغویین مثل ابن منظور^۹ فاصله را فرجام آیات معنا کرده اند. زرکشی^{۱۰} و سیوطی^{۱۱} کلمه پایانی آیه را فاصله نامیده و آن را شبیه قافیه در شعر و سجع در نثر دانسته اند. حسناوی آن را چنین تعریف کرده است: «فاصله توافق حروف پایانی آیات در حروف روی یا

۱. بقره / ۱۶۵.

۲. سبحانی، منشور جاوید، ج ۲، ص ۲۸۰.

۳. عسکری، الفروق اللغویة، ص ۲۳۹.

۴. رازی، روض الجنان، ج ۳، ص ۱۰۵.

۵. فراهیدی، العین، ج ۷، ص ۱۲۶؛ ابن فارس، مقایس اللغة، ج ۴، ص ۵۰۵.

۶. رمانی، النکت فی اعجاز القرآن، ص ۹۷.

۷. باقلانی، اعجاز القرآن، ص ۶۱.

۸. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۳۹۵.

۹. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۵۲۴.

۱۰. زرکشی، البرهان، ج ۱، ص ۱۴۹.

۱۱. سیوطی، الاتقان، ج ۲، ص ۲۶۶.

وزن است».^۱ این تعاریف صحیح است، اما جامع و مانع نیست؛ لذا ما فاصله را از دو جنبه صوتی و دلالتی مورد توجه قرار می‌دهیم: «فاصله از جنبه صوتی، حروف و کلمه پایانی آیات است که در یک سوره نظم و آهنگی خاص برقرار می‌سازد. از جنبه معنایی و دلالتی نیز عبارت و جمله پایانی و مستقل بعضی از آیات است که با محتوای آیه خود ارتباط و پیوند معنایی محکمی دارد».^۲ در این مقاله فاصله از جنبه معنایی و محتوایی مورد توجه و بررسی قرار می‌گیرد.

ب) شدید العقاب در سوره‌های قرآن

این عبارت به‌عنوان صفت خداوند ۱۴ بار در هفت سوره؛ یعنی انفال چهار بار، بقره، مائده، غافر و حشر دو بار و آل عمران و رد یک بار تکرار شده که جز دو بار، بقیه در پایان آیات آمده است. پنج سوره از این هفت سوره؛ یعنی بقره، آل عمران، مائده، انفال و حشر قطعاً مدنی هستند و سوره غافر نیز مکی است و در مکی یا مدنی بودن سوره رد اختلاف نظر است.^۳ بر این اساس، اگر سوره رد را نیز به‌دلیل محتوای سوره و شدت لحن آن، مکی حساب شود وصف «شدید العقاب» فقط سه بار در سوره‌های مکی و یازده بار نیز در سوره‌های مدنی به‌کار رفته است. بسامد بالای این وصف در سوره‌های مدنی به‌خصوص در سوره انفال نشان‌دهنده آن است که این وصف بیش از آنکه خطاب به کافران و مشرکان باشد، خطاب به مؤمنان و کسانی است که در جامعه اسلامی زندگی می‌کردند.

ج) مخاطبان «شدید العقاب»

با بررسی آیات روشن می‌شود که «شدید العقاب» در ارتباط با افراد و گروه‌های ذیل به‌کار رفته است:

۱. آل فرعون و اقوام قبل از آنها

این وصف یک بار در آیه: «كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَآخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۴ و بار دیگر در آیه: «كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَآخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۵ درباره آل فرعون و اقوام قبل از آنها به‌کار رفته است. این دو آیه بسیار شبیه به هم هستند،

۱. حسناوی، *الفاصله فی القرآن*، ص ۲۹.

۲. آخوندی، *فواصل حسن ختام آیات*، ص ۳۱.

۳. ر.ک: معرفت، *علوم قرآنی*، ص ۹۳ - ۹۰؛ سیوطی، *اللاتقان*، ج ۱، ص ۵۱؛ رامیار، *تاریخ قرآن*، ص ۶۱۰.

۴. آل عمران / ۱۱.

۵. انفال / ۵۲.

جز اینکه در آیه اول «كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا» و در آیه دوم «كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ» آمده است. همچنین در آیه اول «وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ» بدون تأکید، اما «إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ» در آیه دوم همراه با تأکید و اضافه شدن صفت قوی آمده است. علت تفاوت دو آیه را می‌توان در این امر دانست که آیه اول بیانگر غرور و تکبر آل فرعون به خاطر ثروت و فرزندانشان و فایده بخشیدن تعداد و ثروت آنان است و آیه دوم اعتماد آنان بر قدرت فراوان نیروهای نظامی و افزونی ابزار آلات جنگی و تأثیر نداشتن این توان نظامی است.^۱ آیه «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۲ نیز در راستای دو آیه قبل می‌باشد؛ چرا که ابتدا فرمود آیا در زمین نگردیده‌اند تا ببینند فرجام کسانی که پیش از آنها زیسته‌اند چگونه بوده است؛ آنها از ایشان نیرومندتر بوده و آثار پایدارتری در روی زمین از خود باقی گذاشتند. با این همه خدا آنان را به کیفر گناهانشان مؤاخذه کرد و در برابر خدا حمایتگری نداشتند. با توجه به دو آیه سوره آل عمران و انفال و اینکه آیه ۲۳ به بعد هم به داستان فرعون و بنی اسرائیل پرداخته است، می‌توان متوجه شد کسانی که قبل از مشرکان مکه می‌زیستند و از آنان نیرومندتر بوده‌اند و خدا آنها را گرفته است، همان فرعون و اقوام پیش از او بوده‌اند که به آیات روشنی که انبیا آوردند، کفر ورزیدند.^۳

۲. کفار و مشرکین دوران پیامبر

آیه «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۴ در سوره انفال درباره کسانی است که کفر ورزیدند؛ زیرا ضمیر «هم» به «الَّذِينَ كَفَرُوا» در آیه قبل برمی‌گردد. پس منظور از کسانی که با خدا و پیامبرش ﷺ مخالفت کردند، کافرانی هستند که با پیامبر و مؤمنان می‌جنگند و به‌خصوص کسانی که در جنگ بدر شرکت کردند. در آیه «وَإِذْ زَيْنَ لِهْمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَكُمْ فَلَمَّا تَرَأَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلَى عَقَبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكُمْ إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۵ نیز گرچه به‌صراحت از کافران دوران رسول خدا ﷺ نام نبرده است، اما با توجه به آیات قبل منظور از ضمیر «هم» همان کافران و مشرکان هستند. آیه «وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثَلَاتُ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ»^۶ در سوره رعد نیز با توجه به

۱. ر.ک: جوادی آملی، تسنیم، ج ۳۲، ص ۵۸۸.

۲. غافر / ۲۲.

۳. ر.ک: سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۵، ص ۳۰۷۴؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱۷، ص ۳۲۶.

۴. انفال / ۱۳.

۵. انفال / ۴۸.

۶. رعد / ۶.

سیاق در باره کافران دوران پیامبر ﷺ است، گرچه اشاره‌ای به کفار دوران‌های گذشته نیز دارد.^۱ آیه «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۲ در سوره غافر گرچه به کسانی که در گذشته آیات خدا را انکار کرده‌اند، اشاره دارد؛ اما خطابش با توجه به آیه قبل، کفار صدر اسلام هست.^۳

۳. یهودیان اهل کتاب

چند آیه اول سوره حشر در رابطه با یهودیان بنی‌نظیر است که به دلیل مخالفت با رسول خدا ﷺ حکم به ترک وطنشان داده شد و خدا در آیه چهارم فرمود: «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِ اللَّهَ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ».^۴ آیه «سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»^۵ در سوره بقره نیز با توجه به خطاب به پیامبر ﷺ و امر به سؤال از بنی‌اسرائیل صراحت دارد که این وصف «شدید العقاب» متعلق به یهودیان و بنی‌اسرائیل است.^۶

۴. مؤمنان و مسلمانان

وصف «شدید العقاب» یک بار به‌عنوان یکی از اوصاف خداوند در آیه ۳ سوره غافر آمده است. در ۸ آیه نیز همان‌گونه که ملاحظه شد، در ارتباط با فرعونیان، یهودیان و مشرکان زمان رسول خدا ﷺ بود. ۵ بار نیز در آیاتی آمده است که مخاطب آنها مسلمانان و مؤمنان هستند، حتی برخی از این آیات با «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» شروع شده است.

این وصف برای فرعون و خاندانش یا برای کافران و مشرکانی که با پیامبر ﷺ مخالفت و مبارزه می‌کنند یا حتی برای یهودیانی که پیمان خود را با پیامبر ﷺ زیر پا گذاشته و با او دشمنی کنند، قابل پذیرش و توجیه است؛ اما اینکه در مواردی به‌صراحت مؤمنان و مسلمان را مورد خطاب قرار داده و آنها را تهدید نماید که بدانید خداوند «شدید العقاب» است، تعجب‌برانگیز بوده و نیازمند دقت و توجه بیشتر است.

۱. ر.ک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۱، ص ۳۰۱.

۲. غافر / ۲۲.

۳. ر.ک: سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۵، ص ۳۰۷۴؛ طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۷، ص ۳۲۶.

۴. ر.ک: طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۹، ص ۲۰۱.

۵. بقره / ۲۱۱.

۶. ر.ک: طوسی، *التبیان*، ج ۲، ص ۱۹۰.

د) موضوعاتی که مؤمنان در آنها با وصف «شدید العقاب» انذار شدند

با بررسی آیاتی که مخاطب آنها مؤمنان هستند، روشن می‌شود که خداوند در موضوعات ذیل آنها را تهدید کرده و انذار می‌دهد:

۱. حج

سه آیه با موضوع حج، مناسک و حفظ حرمت آن با «شدید العقاب» خاتمه یافته است که عبارت‌اند از:

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسْكِ فَإِذَا أُمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فَبِالْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.^۱

این آیه و چهار آیه بعد آن به موضوع حج پرداخته و پس از بیان مطالبی از جمله تمام کردن حج و عمره و قربانی نمودن و سر تراشیدن و کفاره ده روز روزه گرفتن در صورت نداشتن قربانی، در پایان آیه با لحن شدید و تهدیدآمیزی می‌فرماید که تقوای الهی پیشه کنید و بدانید که خدا شدید العقاب است. در چند آیه بعد نیز نسبت به موضوعاتی مانند اینکه حج در ماه‌های معینی برگزار می‌گردد، در اثنای حج نباید رفت و فسوق و جدال باشد و باید از حج زاد و توشه تقوایی ذخیره کرد، ذکر و یاد الهی در مشعر الحرام و در پایان مناسک حج و حرکت از جایی که مردم ره می‌پیمایند، هشدار داده است.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ النَّبِيِّتِ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.^۲

در این آیه نیز که با خطاب به مؤمنان شروع می‌شود و در پایان آنان را به تقوای الهی امر کرده و سپس به شدت عقاب الهی انذار می‌دهد، مباحث مربوط به حج مانند: حرمت نهادن به شعائر الهی، ماه حرام، قربانی‌های حج، راهیان بیت الله الحرام و عدم صید در زمان احرام و اعتدال در دشمنی با کسانی

۱. بقره / ۱۹۶.

۲. مائده / ۲.

که راه مسجد الحرام را سد کرده‌اند، مطرح است. آیه بعدی نیز به گوشت‌ها و خوراکی‌های حرام پرداخته و آنگاه برای اکمال دین و اتمام نعمت و پسندیدن دین اسلام بر آنان منت نهاده است.

— جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَائِدَ ذَلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ * اَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ.^۱

در این دو آیه نیز موضوع درباره حج و مناسک آن است و سپس ابتدا هشدار و تهدید به اینکه خدا «شدید العقاب» است و بلافاصله بعد از آن به غفران و رحمت او اشاره می‌شود. راز این تقدیم آن است که گرچه رحمت الهی بیش از نعمت اوست؛ اما چون آیات گذشته در بیان محرمات حال احرام و کعبه بود، این آیه تهدید و هشدار است که مبادا با این حرمت‌ها و احکام مخالفت کنید.^۲

روشن است که لحن قسمت پایانی این آیات، به‌ویژه آیه اول تهدیدآمیز و هشداردهنده است؛ هشدار و تهدیدی که در کمتر آیه‌ای وجود دارد؛ اما پرسش این است که چرا آیه‌ای که مربوط به حج و اعمال و مناسک آن است چنین تهدیدآمیز پایان می‌پذیرد؟ این تهدید هر متفکری را به رازدار بودن آن سوق می‌دهد. گفته شده این تهدید شدیدالحن الهی پس از بیان احکام حج، که با دستور به تقوا، فرمان آگاهی و هوشیاری به شدت عقاب و ذکر دوباره نام الله همراه با تأکید به جای آوردن ضمیر از اوج تهدید حکایت دارد، نمایانگر وجود زمینه‌هایی در مخالفت با احکام حج یا عمل نکردن به آن احکام، در برخی مسلمانان است.^۳ چه رازی برای این لحن تهدیدآمیز وجود دارد؟ راز آن حادثه‌ای است که دربردارنده انکار و استنکار و استکبار عده‌ای نسبت به حکم حج تمتع است و خداوند با این شدت لحن از باطن استنکاری آن رخداد تاریخی پرده برمی‌دارد. تکرار الله و آوردن اسم ظاهر به جای ضمیر و تعبیر «شدید العقاب» می‌رساند خطر در خور توجهی در راه است و آن انکار حج تمتع از ناحیه برخی از خلفا و صحابه است.^۴

اما چه اتفاقی در زمان رسول خدا ﷺ افتاده یا قرار است بعد از آن بیفتد که مومنان این‌گونه مورد تهدید و انذار قرار می‌گیرند؟ به‌طور مشخص مخاطب این تهدیدها و هشدارها چه کس یا کسانی هستند؟ علامه طباطبایی درباره علت این تشدید و تهدید معتقد است که از برخی مخاطبان انتظار انکار این حکم یا حداقل توقف در قبول آن می‌رفته است. دلیل انکار هم این بوده که حج خانه خدا از زمان حضرت

۱. مائده / ۹۸ - ۹۷.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۶ ص ۲۲۵؛ جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۲۳، ص ۶۲۱ - ۶۲۰.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۷۸؛ جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۴۸؛ هاشمی رفسنجانی، *تفسیر راهنما*، ج ۲، ص ۱۲.

۴. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۴۸.

ابراهیم خلیل علیه السلام سابقه داشته و اعراب حتی در زمان جاهلیت نیز آن را به جا می‌آوردند. تغییر این حکم ریشه‌دار با سوابق زیاد و انس و الفت مردم با آن کار راحتی نبود، و به آسانی زیر بار آن نمی‌رفتند. از همین‌رو پیامبر صلی الله علیه و آله برای تبلیغ آن در بین مسلمین سخنرانی کرده و خاطرنشان ساخت که احکام دست خداست و هر حکمی که بدهد باید انجام شود و کسی حق دخالت در دستورات الهی ندارد و این حکم نیز از جانب خدا است و هیچ کس از آن مستثنی نیست.^۱

بنابراین این تهدید برای اشخاصی است که قصد تغییر در حکم الهی حج را دارند و دستور خداوند را قبول نمی‌کنند. در تاریخ نیز با صراحت مشخص شده است که افرادی بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و رسیدن به خلافت حکم حج تمتع را نپذیرفته و آن را ممنوع اعلام کردند. تهدید شدیداللعن آیه اشاره به آن جریان دارد.^۲

اما داستان از این قرار است که در سال دهم هجری رسول خدا صلی الله علیه و آله برای سفر حج اعلان عمومی کرد. بسیاری از صحابه در این سفر ایشان را همراهی کردند. بعد از پایان سعی، جبرئیل بر پیامبر صلی الله علیه و آله نازل شد و تشریع حج تمتع را از طرف خدای تعالی ابلاغ کرد. سپس پیامبر صلی الله علیه و آله فرمان داد کسانی که قربانی همراه نیاورده‌اند، تقصیر کرده، از احرام خارج گردید و مهیای حج تمتع شوند.

این دستور برای برخی، همچون خلیفه دوم که هنوز رسوبات جاهلی در ذهن آنها بود، سنگین آمد و او را به استبعاد واداشت که چگونه از احرام خارج شویم و از محرمات آن مانند نزدیکی با زنان بهره‌مند شویم و درحالی که آب غسل از موهایمان می‌ریزد برای حج تمتع احرام ببندیم؟ پیامبر صلی الله علیه و آله در جواب فرمود: تو هرگز به این دستور ایمان نمی‌آوری. آنگاه سراقه بن مالک بلند شد و عرض کرد: یا رسول الله! امروز همچون کسی که از مادر متولد شده است، دینمان را فراگرفتیم. سپس پرسید: آیا این حکم همیشگی است یا فقط برای امسال است؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: همیشگی و همگانی است، سپس انگشتان را در هم داخل کرد و فرمود: تا قیامت عمره را (به حکم الهی) در حج داخل کردم؛ یعنی تشریع حج تمتع را اعلام کردم.^۳ انکار و استبعاد خلیفه دوم زمینه بدعت‌گذاری او را در دوران خلافتش فراهم آورد، به‌صورتی که صراحتاً گفت: دو متعه در زمان پیامبر اکرم بود و من آن دو را حرام و مرتکب آن را

۱. طباطبایی *المیزان*، ج ۲، ص ۷۹؛ همچنین ر.ک: جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۳۴.

۲. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۲۴.

۳. ر.ک: صدوق، *علل الشرائع*، ج ۲، ص ۴۱۳؛ عروسی حویزی، *نور الثقلین*، ج ۱، ص ۱۸۶ - ۱۸۵؛ حرعاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۱، ص ۲۱۵ - ۲۱۴؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۲، ص ۵۲۲ - ۵۲۱؛ مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲، ص ۵۲ - ۵۱؛ هاشمی رفسنجانی، *تفسیر راهنما*، ج ۲، ص ۱۳ - ۱۲؛ حسینی همدانی، *انوار درخشان*، ج ۲، ص ۱۵۸ - ۱۵۶؛ امین اصفهانی، *مخزن العرفان*، ج ۲، ص ۲۴۶ - ۲۴۵؛ داورپناه، *انوار العرفان*، ج ۳، ص ۶۰۰ و ۶۰۴؛ همچنین: نسائی، *السنن الکبری*، ج ۴، ص ۷۴، ح ۳۷۷۵؛ ابن‌ابی‌عربیه، *المناسک*، ص ۸۰، ح ۴۵.

عقاب می‌کنم؛ یکی متعه نساء (ازدواج موقت) و دیگری متعه حج (حج تمتع).^۱ این بدعت خلیفه دوم نزد مسلمانان (شیعه و اهل سنت) مسلم بوده و همه پذیرفته‌اند که خلیفه دوم این متعه را با اینکه در قرآن آمده و در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله انجام شده ممنوع اعلام کرده است.^۲

باید توجه شود که حج تمتع مختص زمان حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نبود و هرگز هم نسخ نشد. از همین رو بسیاری از علماء و فقهای اهل سنت تحریم عمره را ناروا دانسته و به آن عمل نکرده‌اند.^۳ بنابراین چگونگی رابطه وصف «شدید العقاب» با شخص خاص و اقدام او به روشنی مشخص است.

۲. فتنه

از موضوعات دیگری که با وصف «شدید العقاب» پیوند خورده، موضوع فتنه است؛ آنجا که خدا به مؤمنان می‌فرماید: از فتنه‌ای بپرهیزند که فقط ظالمان را در بر نمی‌گیرد و شامل همه افراد جامعه می‌شود: «وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ».^۴ سوره انفال از سوره‌های مدنی است که در آیات ابتدایی آن مؤمنان را تعریف کرده و بسیاری از آیات آن با خطاب: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» شروع شده است. از جمله در آیه ۲۰ می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید خدا و رسولش را اطاعت کنید و از او روی برنتابید درحالی که سخنان او را می‌شنوید و مانند کسانی نباشید که گفتند: شنیدیم درحالی که نمی‌شنیدند. همچنین در آیه ۲۴ باز خطاب به مؤمنان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَهُهُ تُخْشَرُونَ». در آیه ۲۷ دوباره با خطاب به مؤمنان می‌فرماید: به خدا و رسول خیانت نکنید و در امانات خود نیز خیانت موزید. در آیه ۲۹ نیز برای چندمین بار خطاب تکرار می‌شود و می‌فرماید: ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر از خدا پروا دارید برای شما نیروی تشخیص حق از باطل قرار می‌دهد و گناهانتان را از شما می‌زداید و شما را می‌آمرزد و خدا دارای بخشش بزرگ است.

در اینجا نیز این سؤال مطرح می‌شود چه اتفاقی بین مسلمانان افتاده یا قرار است بیفتد که با توجه به این همه هشدار و انذار در مورد فتنه با تهدید شدید اللحن می‌فرماید: «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؟ کدام

۱. علامه امینی حدود ۴۰ حدیث را به این مضمون از *السنن الکبری* - ج ۱۰، ص ۲۹۰ - نقل کرده است. (امینی، *الغدير*، ج ۶ ص ۲۲۵)

۲. جواد آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۵۹ - ۵۸؛ رک: نسائی، *السنن الکبری*، ج ۱۰، ص ۲۹، ح ۱۰۹۶۵؛ ابن ابی عربی، *المناسک*، ص ۸۲، ح ۵۰ و ص ۸۳، ح ۵۱؛ مالک بن انس، *الموطأ*، ج ۱، ص ۱۷۱؛ احمد بن حنبل، *مسند*، ج ۱، ص ۴۳۷، ح ۳۶۹؛ جاحظ، *البيان والتبيين*، ج ۲، ۱۹۳.

۳. رک: ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲، ص ۲۲۲ - ۲۲۱.

۴. انفال / ۲۵.

فتنه بوده که ظلم و ستمش همه را فرا گرفته و خدا این گونه مسلمانان را تهدید می‌کند؟ لازم به توضیح است که فتنه در قرآن دو معنا دارد؛ یکی به معنای آزمون^۱ و دیگری به معنای آشوب و اختلال در نظم داخلی یا هرج و مرج و برهم زدن نظم داخلی و دینی و مانند آن.^۲ قرآن کریم مردم را از فتنه به معنای دوم برحذر می‌دارد؛ گاهی آن را شدیدتر و بزرگتر از قتل نفس می‌خواند^۳ و زمانی دستور می‌دهد فتنه‌گران را بکشید؛^۴ اما فتنه در آیه مورد بحث به شهادت قرائن درونی و بیرونی به معنای دوم است؛ زیرا که اولاً دستور پرهیز از آن با «وَاتَّقُوا فِتْنَةً» نشانه محرم بودن آن است و دوماً با هشدار به عقاب الهی در ذیل آیه با تعبیر «بدانید» نشان می‌دهد که چنین تهدیدی دنیا و آخرت را در برمی‌گیرد.^۵

علامه طباطبایی معتقد است که قرآن در این آیه همه مؤمنان را از فتنه‌ای که مربوط به کافران و مشرکان نیست و خاص ظالمان آنهاست، زنهار می‌دهد. گرچه این فتنه خاص ستمگران از مسلمانان است، اما دلیل اینکه همه مؤمنان را مخاطب قرار داده، برای این است که آثار زیان بار آن فتنه همه را در برمی‌گیرد.^۶ وی در پاسخ به این سؤال که آیا منظور از عقاب الهی دنیایی یا آخرتی است، بر این باور است که دلیلی در دست نیست که عقاب در جمله «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» فقط عقاب دنیایی مانند: اختلافات اجتماعی و گسترش قتل و فساد و از بین رفتن امنیت و آسایش باشد. از همین رو این فتنه گرچه اختصاص به برخی از مؤمنان دارد، اما باید به گونه‌ای باشد که همه افراد جامعه اسلامی برای رفع آن بکوشند و با امر به معروف و نهی از منکر که بر آنها واجب است، از وقوع آن جلوگیری کنند.^۷

اما کدام فتنه است که آتش آن، همه جامعه را فرا گرفته و به‌خاطر آن مسلمانان این گونه تهدید شده‌اند؟ خداوند این فتنه را کاملاً مشخص نکرده و آن را به‌صورت مهمل بیان کرده است؛ اما جمله‌های: «لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً» و «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» تا حد زیادی آن را روشن ساخته است که این فتنه همان است که بعضی از مسلمانان با بعضی دیگر در امری که همگی حقیقت آن را می‌دانند، اختلاف می‌کنند. یک گروه از پذیرش آن امر سرباز زده و عالماً به ظلم و ستم عمل می‌کنند. گروه دیگر هم که حقیقت امر را پذیرفته‌اند دسته اول را نهی از منکر نمی‌کنند. در نتیجه آثار زیان بار فتنه دامن همه

۱. انفال / ۲۸؛ عنکبوت / ۳ - ۲؛ انبیاء / ۳۵.

۲. بروج / ۱۰؛ آل عمران / ۷.

۳. بقره / ۱۹۱ و ۲۱۷.

۴. بقره / ۱۹۳؛ انفال / ۳۹.

۵. جوادی آملی، تسنیم، ج ۳۲، ص ۲۹۸ - ۲۹۷.

۶. طباطبایی، المیزان، ج ۹، ص ۷۶.

۷. همان، ص ۷۷.

امت اسلامی را می‌گیرد. همچنین از اینکه خداوند همه مؤمنان را نسبت به ظلم و ستم چنین هشدار داده است، روشن می‌شود اثر بد آن همگانی است و این ظلم قطعاً بر هم زدن حکومت اسلامی و به ناحق زمام آن را در دست گرفتن و پایمال کردن احکام قطعی کتاب و سنت درباره حکومت اسلامی است.^۱

بنابراین روشن می‌شود منظور از فتنه چیست؟ و چه افرادی جامعه اسلامی را دچار این ظلم و ستم ساختند؟ و «شدید العقاب» برای چه کسانی به کار رفته است؟ فتنه‌ای که قرآن کریم از آن نام می‌برد، فتنه سقیفه است که همه مسلمانان را فراگرفت. بنابراین گرچه عام بودن آیات قرآن اصلی پذیرفته شده است، اما تهدید موجود در فاصله آیه «وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» در مرحله اول شامل به وجود آوردن حادّته سقیفه است.^۲ عیاشی و بحرانی در این زمینه روایاتی نیز نقل کرده‌اند، از جمله: «عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ سَالِمٍ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ: «وَأَتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً» قَالَ: أَصَابَتِ النَّاسَ فِتْنَةٌ بَعْدَ مَا قَبَضَ اللَّهُ نَبِيَّهُ حَتَّى تَرَكَوا عَلِيًّا وَبَايَعُوا غَيْرَهُ، وَهِيَ الْفِتْنَةُ الَّتِي فَتَنُوا بِهَا وَقَدْ أَمَرَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ بِاتِّبَاعِ عَلِيٍّ وَالْأَوْصِيَاءِ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ ﷺ».^۳

۳. فیء

موضوع دیگری که بعد از بیان آن به شدید العقاب بودن خداوند اشاره شده، داستان تقسیم «فیء» است. فیء در لغت به معنای بازگشت به حالتی پسندیده است و در اصطلاح به غنیمتی گفته می‌شود که برای رسیدن به آن مشقتی در کار نباشد.^۴ این موضوع در آیه ۷ سوره حشر آمده است: «مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ». از سیاق آیه برداشت می‌شود که گویا گروهی از مسلمانان به پیامبر ﷺ پیشنهاد دادند که غنیمت‌هایی که از بنی‌نضیر^۵ به دست آمده را بین همه مسلمانان تقسیم کند، اما خداوند این غنیمت را برای مصارف شش‌گانه در اختیار پیامبر ﷺ گذاشته است.

علامه طباطبایی درباره معنای این آیه گفته است: آنچه را که رسول خدا ﷺ از فیء به شما می‌دهد بگیرید، همچنان که به هر یک از مهاجران و بعضی از اصحاب مقداری داد و آنچه نداد و شما را از آن نهی فرمود، شما هم دست بردارید و مطالبه نکنید. هرگز پیشنهاد نکنید که همه فیء را در میان تمام مؤمنان تقسیم کند. دلیل اینکه این‌گونه غنیمت‌ها را فیء نامید این است که امر آن را به رسول ﷺ

۱. همان.

۲. ر.ک: جوادی آملی، *تسبیح*، ج ۳۲، ص ۳۰۹ - ۲۹۸.

۳. عیاشی، *کتاب التفسیر*، ج ۲، ص ۵۳؛ بحرانی، *البرهان*، ج ۲، ص ۶۶۶.

۴. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۶۵۰.

۵. ر.ک: طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۹، ص ۳۹۰.

ارجاع داد و معنای ارجاع دادن آن است که باید زیر نظر آن جناب مصرف شود. البته سپس اشاره می‌کند که این آیه با صرف نظر از سیاقی که دارد، شامل تمامی اوامر و نواهی رسول خدا ﷺ می‌شود و تنها منحصر به دادن و ندادن سهمی از فیء نیست؛ بلکه شامل همه اوامر و نواهی‌ای که صادر می‌فرماید، هست.^۱

این آیه گرچه در ابتدا یک اصل اساسی را در اقتصاد اسلامی بازگو می‌کند؛ اما محتوای جمله «آنچه را رسول خدا ﷺ برای شما آورده بگیرید (و اجرا کنید) و آنچه نهی کرده خودداری نمائید و از (مخالفت) خدا بپرهیزید که خداوند کیفرش شدید است» یک حکم عمومی در تمام زمینه‌ها و برنامه‌های زندگی مسلمان‌هاست و سند روشنی است برای حجت بودن سنت پیامبر ﷺ و بر طبق این اصل همه مسلمانان موظفند اوامر و نواهی پیامبر ﷺ را به گوش جان بشنوند و اطاعت کنند؛ خواه در زمینه مسائل مربوط به حکومت اسلامی باشد یا غیر آن.^۲

۴. تبدیل نعمت ولایت

ارتباط وصف «شدید العقاب» با حج، فتنه و فیء در آیات فوق‌الذکر به‌خوبی روشن است و نیازمند تحلیل گسترده نیست؛ اما با دقت و تدبر در سیاقی که این آیات در آنها آمده است، این تصور به وجود می‌آید که این وصف بی‌ارتباط با تبدیل نعمت ولایت نیست. این مطلب را در چند قسمت مورد مذاقه قرار می‌دهیم:

الف) خداوند در آیه ۲۱۱ سوره بقره می‌فرماید: یکی از اموری که باعث می‌شود افراد مشمول عقاب شدید الهی شوند، تبدیل نعمت الهی است به‌ویژه اگر همراه با علم و آگاهی باشد. در این آیه «آیة بَیِّنَةٌ» آمده که علامت و نشانه روشنی از طرف خداست و هیچ ابهامی در نشانه بودن آن وجود ندارد. منظور از «نِعْمَةُ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ» نیز همان «آیه بینه» است که گاهی از آن با نعمت یاد می‌شود.^۳ همچنین جمله «وَمَنْ يُدِلْ نِعْمَةَ اللَّهِ» تا «شَدِيدُ الْعِقَابِ» بیان یک قاعده کلی است که به‌عنوان یک روش عمومی ذکر شده و آن اینکه روش خدا این‌گونه است که هر کس نعمت خداداد را تبدیل کند و از مجرای خودش خارج سازد، خدا او را عقوبت می‌کند و عقوبت خدایی بسیار سخت است.^۴ روشن است که «نعمه الله» در این آیه عنوان عامی است که هم شامل آیات و معجزات و هم سایر نعمت‌های الهی می‌شود. البته نعمت ولایت، مطلق و بالاترین نعمت است و سایر نعمت‌ها محدود و مقیدند. هرگاه در قرآن نعمت به‌طور

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۹، ص ۲۰۴.

۲. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲۳، ص ۵۰۷.

۳. جواد آملی، *تسنیم*، ج ۱۰، ص ۳۳۰.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۱۵۱.

مطلق یاد شود، مانند: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي»^۱ مراد از آن نعمت ولایت است.^۲

بنابراین می‌توان ادعا کرد که این وصف درباره کسانی است که بعد از پیامبر در مسیر ولایت معصومان (علیهم‌السلام) انحراف ایجاد کردند و مردم را از ولایت کامل آنها محروم ساختند.

ب) همین موضوع را درباره سیاق آیات ابتدایی سوره رعد نیز می‌توان تحلیل کرد. خداوند در آیه ۷ این سوره بلافاصله بعد از وصف «شدید العقاب» در پاسخ به کافرانی که می‌گفتند: «چرا نشانه‌ای آشکار از طرف پروردگارش بر او نازل نشده است؟» می‌فرماید: «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ». شاید این کافران در آیه ۷ سوره رعد که «وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا» همان‌هایی باشند که خدا در آیه ۶۷ سوره مائده فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ». نکته جالب‌تر آنکه این کافران گفتند: «لَوْ أَنَّا نَزَّلَ عَلَيْهِ آيَةً مِنْ رَبِّهِ» و در سوره مائده به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمود: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ». از همه جالب‌تر آنکه در این دو آیه سخن از «رَبِّ» است و علی‌رغم آنکه همه‌جا «شدید العقاب» بودن را به «الله» نسبت داد، در پایان آیه ششم سوره رعد با تأکید فرمود: «وَإِنْ رَبُّكَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ». آیا نمی‌توان نتیجه گرفت که آنچه باید پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در غدیر خم ابلاغ می‌کرد، تفصیل همین جمله «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» باشد؟

روایات فراوانی وجود دارد که مشخص می‌کند منظور از «منذر» خود پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و مراد از «هادی» مؤمنان پس از او، امیرمؤمنان علی بن ابی‌طالب (علیه‌السلام) است که برای نمونه به یکی از آنها اشاره می‌شود: در **الدر المنثور** آمده است: «... لَمَّا نَزَلَتْ «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» وَضَعَ رَسُولُ اللَّهِ (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) يَدَهُ عَلَى صَدْرِهِ فَقَالَ أَنَا الْمُنْذِرُ وَأَوْمَأَ بِيَدِهِ إِلَى مَنْكَبِ عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ أَنْتَ الْهَادِي يَا عَلِيُّ بِكَ يَهْتَدِي الْمُهْتَدُونَ مِنْ بَعْدِي. و ... ابی برزة الأسلمی رضی الله عنه سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) يَقُولُ «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ» وَوَضَعَ يَدَهُ عَلَى صَدْرِ نَفْسِهِ ثُمَّ وَضَعَهَا عَلَى صَدْرِ عَلِيٍّ وَ يَقُولُ «وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ»».^۳

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) علی (علیه‌السلام) را هادی امت بعد از خود معرفی کرد؛ اما کسانی با ایجاد فتنه، جامعه اسلامی را از هدایت‌های کامل امیرمؤمنان (علیه‌السلام) محروم نمودند. بنابراین وصف «شدید العقاب» در سوره رعد نیز می‌تواند انذار و تهدیدی از طرف خدا و رسولش برای این افراد باشد.

ج) خداوند در آیات ۲۰ و ۲۱ سوره انفال با «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» مؤمنان را مخاطب قرار داد و فرمود: خدا و فرستاده او را فرمان برید و از او روی برنتابید درحالی‌که سخنان او را می‌شنوید و مانند کسانی

۱. مائده / ۳.

۲. جواد آملی، تسنیم، ج ۱۰، ص ۳۳۱.

۳. سیوطی، **الدر المنثور**، ج ۴، ص ۴۵؛ همچنین ر.ک: ابونعیم اصبهانی، **معرفه الصحابة**، ج ۱، ص ۸۷، ح ۳۴۴.

مباشید که گفتند شنیدیم درحالی که نمی‌شنیدند. همچنین در آیه ۲۴ دوباره آنان را مورد خطاب قرار داد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ ...». مسلمانان چه فراخوانی را از سوی خدا و رسولش باید اجابت می‌کردند که باعث حیات برای آنها بود؟ همان‌گونه که در روایات آمده است چه فراخوانی مهم‌تر از دعوت به ولایت علی بن ابی طالب علیه السلام؟ به این روایت دقت کنید: «حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ كَثِيرِ بْنِ عَيَّاشٍ عَنْ أَبِي الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام فِي قَوْلِهِ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» يَقُولُ وَلَايَةُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام فَإِنْ أَتْبَاعَكُمْ إِيَّاهُ وَوَلَايَتُهُ أَجْمَعُ لَأَمْرِكُمْ وَأَبْقَى لِلْعَدْلِ فِيكُمْ»^۱.

سپس حق تعالی مؤمنان را در آیه ۲۵ از فتنه‌ای فراگیر پروا داد: «وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ». قبلاً درباره این فتنه که آتش آن، همه را فراگرفته است و فتنه‌گران به عقاب شدید الهی شایسته‌اند، سخن گفته شد؛ فتنه‌ای که با توجه به آیه ۲۷ روشن می‌شود که همراه با خیانت به خدا و رسول و خیانت در امانت بوده است. چه امانتی از ولایت خدا و رسولش گران به‌تر داشتند که می‌توانست به آنان حیات ببخشد؟

د) در سوره حشر نیز ابتدا عقاب شدید الهی را نسبت به در افتادن با خدا و رسولش بیان کرد و آنگاه در آیه ۷ پس از مسئله فیء که امر حکومتی و ولایتی است و با «ل» برای خدا و رسول صلی الله علیه و آله و ذی‌القربی مشخص شده در یک فرمان قطعی و کلی فرمود: اگر می‌خواهید عقاب شدید الهی شما را در بر نگیرد هر چه را رسول خدا صلی الله علیه و آله به شما داد بپذیرید و هر چه شما را از آن نهی کرد، قبول کنید و چه موضوعی یا اعطائی مهم‌تر از ولایت رسول صلی الله علیه و آله و ذوالقربای او وجود دارد؟

نتیجه

از آنچه در مقاله آمد می‌توان موارد ذیل را نتیجه گرفت:

۱. وصف «شدید العقاب» ۱۴ بار در قرآن به‌کار رفته که بیشتر در فواصل آیات و در سوره‌های مدنی است. این عبارت در آیات مربوط به فرعون و قوم او، یهودیان و اهل کتاب، کفار و مشرکان صدر اسلام و همچنین مؤمنان آمده است.

۲. بیان این عبارت در پایان آیاتی که در ارتباط با کفار و مشرکان است طبیعی می‌نماید، اما در پایان آیاتی که مخاطب آنها مؤمنان و مسلمانان هستند، قابل توجه است. بررسی این آیات نشان می‌دهد موضوعاتی مانند: حج، فیء و فتنه فراگیر باعث عقاب شدید الهی برای مؤمنان است.

۱. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۵؛ همچنین ر.ک: عروسی حویزی، نور الثقلین، ج ۱، ص ۵۷؛ بحرانی، البرهان، ج ۲، ص ۲۱۶؛ قمی مشهدی، کنز الدقائق، ج ۴، ص ۱۷۵.

۳. یکی از موضوعاتی که چندین بار این عبارت در ارتباط با آن به کار رفته، موضوع حج است که گویا در زمان خود پیامبر ﷺ برخی افراد که بعداً سمت‌های مهمی هم در جامعه اسلامی گرفتند با آن مخالف بودند.

۴. از جاهای دیگری که خداوند مسلمانان را با این عبارت تهدید کرده است، موضوع فیه بوده و صراحتاً دستور می‌دهد که هر چه پیامبر به شما می‌دهد، بپذیرید و هر چه نهی می‌کند، قبول کنید.

۵. خداوند نسبت به فتنه فراگیری که در جامعه اسلامی به وجود می‌آید و همه امت اسلامی را درگیر می‌کند با عبارت «شدید العقاب» هشدار داده است. مفسران گفته‌اند: این فتنه همان اتفاقاتی است که بعد از پیامبر در جریان سقیفه رخ داد.

۶. با تحلیل آیات و سیاقی که این عبارت در آنها به کار رفته می‌توان متوجه شد که خداوند نسبت به مسئله ولایت حساس بوده و هر جا به طریقی کسانی خواسته‌اند در این نعمت تغییر و تبدیلی ایجاد کنند با این عبارت آنها را مورد تهدید و هشدار و انذار قرار داده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- آخوندی، علی اصغر (۱۴۰۲). *فواصل حسن ختام آیات*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابن ابی عروبه، سعید (۱۴۲۱ ق). *المناصب*. بیروت: دار البشائر الاسلامیة.
- ابن بابویه (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۵). *علل الشرائع*. قم: کتابفروشی داوری.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ ق). *تفسیر التحریر و التنویر*. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق). *معجم مقاییس اللغة*. بیروت: دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸ ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۴۱۹ ق). *معرفة الصحابة*. ریاض: دار الوطن.
- احمد بن حنبل (۱۴۲۱ ق). *المسند*. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ازهری، محمد بن احمد (۲۰۰۱ م). *تهذیب اللغة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم (بی تا). *تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن*. بی جا: بی نا.

- امینی، عبدالحسین (۱۳۷۱). *الفدیر*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- باقلانی، محمد بن طیب (۱۹۹۷ م). *اعجاز القرآن*، قاهره: دار المعارف.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۵ ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تهران: بنیاد بعثت.
- جاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۲۳ ق). *البيان والتبيين*. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). *تسنیم: تفسیر قرآن کریم*. قم: اسراء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حسناوی، محمد (۱۴۰۶ ق). *الفاصلة فی القرآن*، بیروت: المکتب الاسلامی؛ عمان: دار عمّار.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ ق). *انوار درخشان در تفسیر قرآن*. تهران: لطفی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ ق). *تفسیر نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- داورپناه، ابوالفضل (۱۳۶۶). *انوار العرفان فی تفسیر القرآن*. تهران: کتابخانه صدر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (بی تا). *مفردات الفاظ القرآن*. بی جا: دار الکاتب العربی.
- رامیار، محمود (۱۳۶۹). *تاریخ قرآن*. تهران: امیر کبیر.
- رمانی، علی بن عیسی (۱۳۸۷ ق). *النکت فی اعجاز القرآن، در ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن*. قاهره: دار المعارف.
- زبیدی، محمد بن محمد (بی تا). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بی جا: دار الهدایة.
- زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۵ ق). *البرهان فی علوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- سبحانی، جعفر (بی تا). *منشور جاوید*. قم: توحید.
- سیوطی، جلال الدین (بی تا). *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دار الجیل.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴ ق). *الدور المنشور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی قده.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۰). *تفسیر المیزان*. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، تهران: بنیاد علامه طباطبایی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). *التبیین فی تفسیر القرآن*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- عسکری، حسن بن عبدالله (بی تا). *الفروق اللغویة*. قاهره: دار العلم.

- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). *کتاب التفسیر*. تهران: مکتبة العلمية الاسلامية.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق). *کتاب العين*. قم: هجرت.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۸۷). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- سید قطب، (۱۴۲۵ ق). *فی طلال القرآن*. چ ۳۵، بیروت: دار الشروق.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸). *کنز الدقائق و بحر الفرائد*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). *تفسیر القمی*. قم: دار الکتب.
- لسانی فشارکی، محمد علی و حسین مرادی زنجانی (۱۳۹۷). *روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم*. قم: بوستان کتاب.
- مالک بن انس (۱۴۲۵ ق). *الموطأ*. ابوظبی: مؤسسة زاید بن سلطان آل نهیان.
- معرفت، محمد هادی (۱۳۷۸). *علوم قرآنی*. قم: التمهید.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۶). *پیام قرآن*. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامية.
- نسائی، احمد بن شعیب (۱۴۲۱ ق). *السنن الکبری*. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۶). *تفسیر راهنما: روشی نو در ارائه مفاهیم موضوعات قرآن*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.